

Kuzey Afrika İbâdiyye'sinde Kelâmî Düşünce*

Dr. Öğr. Üyesi. Mahmoud Benras | ORCID: 0000-0002-1731-8387 | benrasmahmoud@yahoo.fr

Giresun Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Arap Dili ve Belâğatı Ana Bilim Dalı,
Giresun, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/05szaq822>

Öz

İbâdiyye, köken itibariyle ilk İslâm mezheplerinden olup günümüze kadar varlığını koruyabilen az sayıdaki İslam mezheplerinden biridir. İbâdiyye mezhebi günümüzde Umman Sultanlığı, Kuzey Afrika ve Tanzania gibi farklı bölgelerde yaşam alanı bulmaktadır. Ancak İbâdîler ile ilgili yapılan araştırmalar diğer mevcut ve mensubu kalmamış firkalara nazaran daha az sayıdadır. İbâdiyye, hicri birinci yüzyıla kadar dayanan ve büyük fitne olayları diye bilinen hadiseden sonra ortaya çıkan bir gruptur. Bu grup ilk dönemde Hâricîlerin yanında yer alırken zamanla siyasi ve düşünce yapısı itibariyle onlardan ayrılmıştır. Hâricîler erken dönemden itibaren tarih sahnesinden silinmelerine rağmen İbâdîler bugüne kadar varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır. Fakat birçok araştırmacı, İbâdîlerin hâlâ Hâricîlerin bir kolu olarak varlıklarını sürdürdüklerini düşünmektedir. Bu makalede Kuzey Afrika İbâdîlerinin kelâmî düşünceleri ele alınmıştır. İbâdîler genel olarak Hâricîlerden siyasi ve ideolojik olarak ayrılmışlardır. Özel olarak Kuzey Afrika İbâdîleri, Hâricîlerden ve aynı zamanda genel İbâdîlerden farklılıklarıyla ayırt edilmektedir. Bu farklılıkların özlerini anlayabilmek için arkasında duran ve yol gösteren düşünceyi tespit etmek gerekir.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Kuzey Afrika, Hâricîler, İbâdîlik, Kelâmî Düşünce.

Atf Bilgisi: Benras, Mahmoud. “Kuzey Afrika İbâdiyye'sinde Kelâmî Düşünce”. *Marifetname* 10/1 (Haziran 2023), 151-185.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1267600>

Geliş Tarihi	19.03.2023
Kabul Tarihi	01.06.2023
Yayın Tarihi	30.06.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	*Bu çalışma Ramazan Yıldırım danışmanlığında 18.05.2022 tarihinde sunduğumuz “Kuzey Afrika İbadiliği ve İmâmet Düşüncesi” doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. (Mahmoud Benras)
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	marifetmanetikbildirim@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Theological Thought in the Ibādiyya of North Africa*

Dr. Öğr. Üyesi. Mahmoud Benras | ORCID: 0000-0002-1731-8387 | benrasmahmoud@yahoo.fr

Giresun University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Arabic Language and Rhetoric, Giresun, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/05szaq822>

Abstract

Ibādiyya is one of the earliest Islamic sects and one of the few to have survived to the present day. The Ibādiyya sect is still active in many places, including Tanzania, the Sultanate of Oman, and North Africa. Despite all of this information, fewer studies on Ibādīs exist than on other extant and non-member sects. An Islamic group known as the Ibādiyya first appeared following the so-called “great acts of sedition” (al-fitna al-kubrā) in the first century AH. This group initially supported the Khārijites, but over time, it gradually shifted away from them in terms of politics and mindset. Even though the Khārijites were exterminated from the historical scene at an early age, the Ibādīs have survived until the present. However, according to many researchers, the Ibādīs still exist as a branch of the Khārijites. In this study, the theological thoughts of North African Ibādīs are discussed. Since the Ibādīs and Kharijites generally held different ideological and political perspectives. And the North African Ibādīs in particular are distinguished from the Khārijites as well as from the general Ibādīs by their differences. And it is essential to understand the underlying and guiding thinking behind these differences in order to understand their essence.

Keywords: Kalam, North Africa, Kharijites, Ibādism, Theological Thoughts.

Citation: Benras, Mahmoud. “Theological Thought in the Ibādiyya of North Africa”. *Marifetname* 10/1 (June 2023), 151-185.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1267600>

Date of Submission	19.03.2023
Date of Acceptance	01.06.2023
Date of Publication	30.06.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External *This article is extracted from my doctorate dissertation entitled “Ibadis of North Africa and the Idea of Imamate”, supervised by Ramazan Yıldırım (Ph.D. Dissertation, Istanbul University, Istanbul/Türkiye, 2022).
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Mahmoud Benras)
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Complaints	marifetmaneetikbildirim@gmail.com
Grant Support	No external funding was used to support this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

İbâdîler, İslâm'ın ilk dönemlerinden günümüze kadar varlıklarını devam ettirebilen fırkalardandır. Tarihsel süreçten günümüze kadar varlıklarını koruyabilmelerine rağmen gerek araştırmalarda gerekse günümüzde diğer İslâm fırkalarının gördüğü kadar ilgi görmemişlerdir. Bunun sebebi ise çok açık değildir. Çünkü İslâm tarihinde varlık ve etki bakımından İbâdîlerden daha az önemli olan birçok mezhep, fırka ve akım daha fazla ilgi görmüşlerdir. Bununla beraber bazı araştırmacıların ve araştırmaların İbâdîlere karşı önyargılı oldukları görülmektedir. Bunun bir sebebi İbâdîler hakkında yeterli bilgiye sahip olunmamasıdır. Diğer sebebi ise İbâdîlere karşı olan siyasî ve dini tutumlarıdır. Bir başka sebep daha zikredilebilir ki bu da İbâdîlerin kendilerini her zaman medyadan uzak tutmaları ve gizli hareket etmeleridir. Ancak bu yeterli bir sebep değildir.¹

“İbâdiyye” adı, Abdullah b. İbad b. Murra b. Ubeyd Sa‘lebe et-Temîmî’den alınmıştır. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan İbn İbad’ın doğum tarihi bilinmemektedir. Fakat Emevî halifeleri Muâviye b. Ebi Süfyan ve Abdülmelik b. Mervân zamanlarında hayattaydı. Onunla ilgili bilgi veren bazı Mu‘tezilî kaynaklar da kendisinin İ‘tizal düşüncesine meylettiğini kaydederken Müberred ise onun görüşlerinin Ehl-i sünnet’e daha yakın olduğunu ifade etmiştir.²

Bazı araştırmalara göre İbâdiyye’nin temelleri Ebû Bilal Mirdâs’a atfedilmekteyse de ekseriyete göre İbâdiyye’nin temelleri İbn

¹ Charles Amat, *Le M’ zab et les M’ zabites* (Paris: Challamel, 1888), 9; Ethem Ruhi Fıġlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983) 53, 82-106.

² Kaynaklarda vefatının 86/705 civarında olduğu tahmin edilmektedir, Sâlim b. Humeyd b. Süleyman el-Hârisî, *el-‘Ukûdü'l-fiddiyye fi usûli'l-İbâdiyye* (Maskat: Vizaretü't-Türâs ve's-Sekâfe, 2017), 121; Fıġlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu*, 82-83; Hayrüddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-' A 'lâm* (Beirut: Dâru' l-İlmi li' l-Melâyîn, 2002), 4/26,64.

İbad tarafından atılmıştır. Zira “İbâdîlik” kavramı İbn İbad’dan türetilmiş ve bir gruba verilmiş bir isimdir. Özel olarak İbâdîler temel ilkelerde Hâricîlerin kabullerinin zıddına bazı farklı tutumlar içinde olmuşlardır. Ayrıca İbâdîler, Emevîlere karşı Abdullah bin Zübeyr ile birlikte Mekke ayaklanmasında yer almışlardır.³

İbn İbad’ın taraftarları Basra’da gizli bir şekilde ona biat etmiştir.⁴ İbn İbad’a biat edenler ona Emîrû’l-mü’minîn lakabı vermelerine rağmen Abdullah b. İbad o dönemde iktidarda bulunanlara karşı barış politikası uygulamıştır. Nitekim iktidarda bulunan Abdümelik b. Mervân ile Abdullah b. İbad’ın mektuplaştığı görülmektedir.⁵ Bu mektuplar genel olarak Abdullah b. İbad’ın ilk halifelerin tutumları hakkındaki görüşlerini içermektedir.

Mezhebin ilmî yönüne gelince; isminin kökeni bakımından mezhep İbn İbad’a atfedilse de, tarihçiler İbâdîliği Ebû’ş-Şa’sâ Câbir b. Zeyd el-Ezdî’ye (ö. 93/711-12) nispet etmişlerdir. İbn İbad gibi barış politikası uygulayan Câbir, mezhebin görüşlerinin oluşmasında başı çeken bilginlerdendir. İbn İbad ile başlayan İbâdîliğin saldırgan yapıdan mütesahil çizgiye çekilmesinde en etkili şahıs Câbir’dir. Denebilir ki İbn İbad’la siyasî bir oluşum olarak başlayan hareket Câbir’le ilmî ve fikrî altyapıya kavuşmuş hatta Hâricîlik’ten ayrılıp müstakil bir mezhep halini almıştır.⁶

Câbir b. Zeyd’den sonra Basra grubunun başına öğrencisi Ebû

³ Ebû’l-Abbas Eş-Şemmâhî, *Kitâbü’s-siyer* (Kahire: el-Matbaa’ l-Bârûniyye, 1301), 77.

⁴ Abdurraman Hicâzî, *Tetavvuru’l-fikri’t-terbevi inde’ l-İbâdiyye fi şemali İfrikya* (Beyrut: el-Mektebe’ l-Asriyye, 2000), 3.

⁵ Muhammed Abdulfettah Alyân, *Neş’etu’l-hereketi’l-İbâdiyye fi’l-basra ve münâkaşatü da’vâ t’esîsi Câbir b. Zeyd lehâ ve ‘alâketuhâ bi’l-Havâric* (Kahire: Dâru’l-Hidâye, 1994), 257.

⁶ İsmail Lütü Çakan, “Câbir b. Zeyd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/537-538.

Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (ö. 145/762) gelerek hocasının itikâdî ve siyasî görüşlerini geliştirmiş ve bazı İbâdî görüşleri reddetmiştir.⁷ Mezhebin bu üç önderinin en belirgin vasıfları şöyle özetlenebilir: İbn İbad, mezhebin siyasî kurucusu; Câbir, mezhebin fikrî kurucusu; Ebû Ubeyde ise mezhebin hem siyasî hem de fikri önderliğini üstlenen kurucu liderdir. Mezhebin fikirlerinin yayılmasında Ebû Ubeyde'nin görüşlerinin çok büyük etkisi vardır. Ebû Ubeyde'nin öğrencileri de mezhebin yayılmasında etkili olmuşlardır. Ebû Ubeyde öğrencilerini Kuzey Afrika ve Ortadoğu bölgesine göndermiştir. Aynı zamanda Ebû Ubeyde'nin kendisi hac mevsimlerinde mezhebin yayılması için çalışmalar yapmıştır.⁸

Bu süreçte Basra'da çok etkili bir şahsiyet ortaya çıkmıştır. O da bazı İbâdîlerin doğrudan bağlantısının bulunduğu Mu'tezile'nin kurucularından Vâsıl b. Atâ'dır (ö.131/748). Bazı kaynakların Vâsıl'ın öğrencisi olarak değerlendirdiği Ebû Muhammed en-Nehdî (187/803) de İbâdîliğin önemli şahsiyetlerindedir. İbâdîlerin özellikle kader meselesi gibi itikâdî alandaki bazı görüşlerinin Mu'tezile'ninki ile benzerlik göstermesi, İbâdîlerin bu isimlerle bağlantısının varlığını kanıtlar mahiyetindedir.⁹

Hariciliğin kuruluş aşamasından sonra özellikle hicri ikinci yüzyıldan itibaren İbâdîler, Hâricîlerle birlikte anılmayı kabul etmemişler, kendilerini Müslüman (el-Müslimûn), hak ehli (Ehlü'l-hak), Ehlü't-tevhîd, Ehlü'l-kible ve Ehlü'l-istikame olarak isimlendirmişlerdir.¹⁰ Bu-

⁷ Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, 81.

⁸ Zirikî, *el-' A'lâm*, 2/104.

⁹ Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, 97; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Saîd b. Süleymân et-Temicârî Dercînî, *Tabakâtü'l-meşâih bi'l-Mağrib*, thk. İbrâhim Tallây (Constantine: y.y.1397/1977), 2/258.

¹⁰ Bu konudaki tartışmalar için bk.: Metin Yıldız, "Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi", *Kader* 16/2 (2018), 294-318; Güven Ağırkaya, *Tefsirde*

nun yanında Abdullah b. İbad'a nispetle verilen "İbâdiyye" ismini de kabul etmişlerdir.¹¹

İbâdîler her ne kadar Haricîlerden uzak olduklarını beyan etseler de bazı konularda Hârîcîler'den etkilendikleri muhakkaktır.¹² Örneğin halifelik seçiminin özgür bir ortamda yapılması gerektiği, adayın renk veya uyruğuna bakılmaksızın seçilmesi gerektiği, devlet başkanlığına seçilme ve bu görevden azledilme koşullarının neler olacağı konularında Haricîler'den etkilenmişlerdir.¹³ Bu konular İbâdîlerin; Abbâsîler, Emevîler ve Şîa'nın farklı gruplarıyla imâmetle ilgili yaşadıkları ilk ihtilaflardır. Çünkü bu gruplar imâmetin Kureyş kabilesinden gelen birine ait olduğu konusunda aynı görüşü paylaşıyorlardı.

Mamafih devlet başkanı, Emevîlere göre Emevî soyundan, Abbâsîlere göre Abbâsî soyundan, Şîa'ya göre ise Hz. Fatıma'nın soyundan olması gerekmektedir.¹⁴ Bu iddialar sebebiyle İbâdîler özellikle Emevîler ve Abbâsîler döneminde rahat bir hayat yaşayamamış, mezheplerini yaymak için Yemen, Hadramut, Umman ve Kuzey Afrika gibi uzak ülkelere göç etmeyi seçmişlerdir.¹⁵ Sonuçta İbâdiyye bu bölgelerde hızlı bir şekilde yayılarak artık gizli teşkilatlanmadan (takiyye), açık teşkilatlanmaya (el-cehr ve'z-zuhûr) geçiş hazırlıklarına başlamışlardır.¹⁶

Hâricî-İbâzî Yorum (Himyânu'z-zâd Örneği) (Ankara: Fecr Yayınevi, 2022).

¹¹ Abdu' l-Hey Muhammed Kâbîl, *el-İbâdiyye ve araühümü' l-Kelâmîyye* (İskenderiyye: Daru' l-Vefâ), 37; Fırlıklı, *İbâdiyye'nin Doğuşu*, 83-90.

¹² Bazı Örnek ve değerlendirmeler için bk.: Ağırkaya, *Tefsirde Hâricî-İbâzî Yorum*, 195-380.

¹³ İbrahim Behhâs, *ed-Devletü'r-Rüstemiyye* (Gardaye: Cemiyetü't-Türâs, 1985), 79.

¹⁴ İbrahim Behhâs, "Şurûtu'l-İmame inde'r-Rüstemiyyin", *Mecelletü'l-vehat li'l-buhus ve'd-dirâsât*, Gardâye, 18 (2013), 229.

¹⁵ Nasır Belhâc, *el-Mecmû'âtü' l-İbâdiyye fî şemâli İfrikyâ min hilâli kütübi'n-nevâzil*, el-Vâdî Üniversitesi, y.y. 4.

¹⁶ Wilferd Madelung, *Some Reflexions on the Origins of the Ibâdiyya and Zaydiyya*, *L'ibadisme dans les sociétés de l'Islam médiéval*, ed. Cyrille Aillet (Berlin: De Gruyter, 2018), 42.

Bu bölgelerde İbâdiyye'nin yayılmasında öne çıkan üç sebep vardır:

1. İbâdîler'in usûl ve fûrû konusunda Hâricîler'e nispetle daha mutedil ve hatta Haricîlerin bazı düşüncelerine aykırı görüşlerinin olması.¹⁷
2. Basra'da ikamet eden Câbir b. Zeyd el-Ezdî'nin başında bulunduğu Ezdiyye kabilesinin, özellikle Umman'da daha yoğun olmak üzere, Basra'dan Umman'a uzanan coğrafyaya yayılmış olması.
3. Câbir b. Zeyd, Ebû Ubeyde, Muhammed b. el-Mu'alla, Rabî b. Habîb, Musa b. Câbir el-Ezdî, Ebû Hamza eş-Şârî lakaplı el-Muhtâr b. Avf el-Ezedî gibi âlimlerin İbâdiyye'nin yayılmasında çok büyük rol oynaması.¹⁸

Bu üç sebep dışında, o dönemde iç karışıklıklarla meşgul olmaları sebebiyle Umman, Yemen, Hadramut ve Kuzey Afrika gibi uzak yerlerdeki olaylarla Emevîlerin fazla ilgilenememesi de mezhebin yayılmasında etkili olmuştur.¹⁹

Bu makalede İbadiyye'ye dair klasik ve modern kaynaklar kullanılarak mezhebin Kuzey Afrika kolunun kelimî görüşleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda araştırmada mezhep dışı kaynaklardan Ehl-i sünnet müelliflerinin eserleri de incelenmiş, gerek duyulduğunda mukayeseler yapılmıştır. Makalenin temel hedefi Kuzey Afrika İbâdîleri'nin hem mezhep içinde hem de genel olarak İslam mezhepleri

¹⁷ İbrahim Behhâs, *ed-Devletü'r-Rüstemiyye*, 73.

¹⁸ Ahmet Özdemir, *İbâdiyye'nin Ana Hadis kaynağı Rebi' b. Habib' in Müsnedi* (Şırnak: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2018). XI; İbâdiyye'nin Erken Dönem Hadis Kaynakları, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/36 (Aralık 2020), 525.

¹⁹ Muhammed Nâsır, *Menhecü'd-da've inde' l-İbâdiyye* (Cezayir: Dâr Nâsîr, 2008), 137, 169, 174.

arasındaki itikadi boyutlarının ve tarih içindeki değişimlerinin açığa çıkarılmasıdır. Bu kapsamda detaylardan sarfı nazar edilerek mezhebin önem ve farklılık arz eden başlıca görüşlerine yer verilmeye çalışılmıştır.

1. Kuzey Afrika'da İbâdiyye Mezhebi

İbâdîler, Hicrî birinci yüzyılın sonlarında Hicaz ve Şam gibi bölgelerde hedeflenen başarıya ulaşamayınca çalışmalarını Kuzey Afrika'ya yönlendirmişlerdir. Bazı kaynaklara göre İbâdiyye, Nehrevan Savaşı'ndan (38/658) hemen sonra savaştan kaçan bazı Haricîlerin bölgeye gelip sığınması sonucunda Trablusgarp'ın kuzeyinde bulunan Nefûse bölgesinde görünür olmaya başlamıştır.²⁰ Fakat hadise bütüncül bir yaklaşımla ele alındığında İbâdiyye'nin Kuzey Afrika'ya ulaşmasının Hicrî birinci asrın sonlarına doğru olduğunu söylemek daha tutarlıdır.²¹ Öte yandan genel olarak Haricîlerin özel olarak İbâdiyye'nin, Emevîler'den gördükleri eziyetler sebebiyle Kuzey Afrika gibi uzak yerlere gitme kararı aldıkları da aşikârdır. İbâdîler merkezî bölgelerden ayrılmadan önce, Câbir b. Zeyd'den sonra Basra'da İbâdîler'in başına geçen Ebû Ubeyde'nin komutasında bir hazırlık dönemi geçirmişlerdir. Ebû Ubeyde, İbâdiyye'nin öncülerinden ve kendilerine “Bilgi taşıyıcıları” (Hameletü'l-'ilm)²² denilen beş bilgini yetiştiren mezhebin asıl kurucusu sayılmaktadır.²³ Bu beş bilgin İbâdî dâîlerin Kuzey Afrika'ya ulaşmasından

²⁰ Mes'ûd Mezhudî, *Cebel Nefuse fi'l-asri'l-vasit* (Umman: Mektebetu'd-Dâmirî, 2010), 20.

²¹ İbn Hevkel, *el-Mesalik ve' l-memalik* (Liden: Matbaat Liden, 1873), el-Munsıf Koca, *Tarihü'l-İbâdiyye ed' Dini ve' s-Siyasî*, (Tunus: ed-Daru' t-Tunusiyye li' l-Kitab, 2014), 16.

²² Söz konusu kavramla ilgili bilgi için bk.: Güven Ağırkaya, “Hâricî ve İbâzî Literatüre Dair Bir Kavram Tespit Denemesi”, *Eskiyeni* 47 (Eylül 2022), 678.

²³ Dercînî, *Tabakâtü'l-meşâih*, 2/ 238, Maurice Wahl, *L' Algérie (4e édition, mise à jour par Augustin Bernard)* (Paris: Felix Alcav, 1903), 88.

sonra bölgeye gidip toplumu İbâdiyye'nin dinî inanç, ibadet ve siyasî tercihleri konusunda bilgilendirip örgütlemeye başlamışlardır. Ayrıca bazı kaynaklar Kuzey Afrika'da bulunan iyi bir bilgin, fakih ve müftü olan İbnü'l-Mugaytır en-Nefûsî el-Cenâvünî (II./VIII. yy.) isimli bir kişinin olduğunu, bu kişinin Ebû Ubeyde'den ilim aldığını ve Kuzey Afrika'ya gelişinin de bu beş kişiden önce olduğunu belirtmektedirler.²⁴

İbâdî kaynaklarda, Hameletü'l-'ilm ismiyle maruf olan beş kişinin yaşamları ve öğretileri hakkında tafsilatlı malumatlar mevcuttur. Bu beş kişiden biri olan Ebu'l-A'la b. es-Semh el-Me'âfirî Arap asıllı, Abdurrahman b. Rüstem ise Fârisîdir.²⁵ Diğer üç kişi Berberî kabilelerine mensuptur. Bu üç kişi Asım es-Sadrâtî,²⁶ İsmail b. Dırâr el-Gadâmisî ve Ebû Davud el-Kablî'dir.²⁷ Ebû Ubeyde bu beş kişi ile özel olarak ilgilenmiş ve onları güzel bir şekilde eğitmiştir.²⁸ Ebû Ubeyde, Hameletü'l-'ilm'den önce Seleme b. Sa'd²⁹ ve İkrime Mevlâ İbn Abbâs adında iki davetçiyi Kuzey Afrika'ya göndermiştir. Bu iki davetçi Kayravan'a yerleşerek İbâdiyye'yi yaymak için burada bulunan kabilelerle iletişime geçmişlerdir. Özellikle Kuzey Afrika'da bulunan bir kabileye mensup olan İkrime kan bağıni kullanarak İbâdiyye'yi yaymaya çalışmıştır.³⁰ Yalnız Seleme b. Sa'd hakkında günümüze fazla bilgi ulaşmamıştır. Çünkü kendisi İbâdiyye'nin bölgede yayılmasından önce vefat etmiştir.

²⁴ Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, 122.

²⁵ T.Lewicki, *el-Mu' arrihûna' l-İbaiyyûn fi İfrikriya' ş-şemaliyye*, çev. Mahir Cerrâr, Rima Cerrâr (Epub: Müessesstü Tavelet el-Fikriyye, 2007), 16.

²⁶ T.Lewicki, *Tesmiyetü Şüyühi Cebel Nefüse ve kuraohm*, çev. Abdullah Zaru (Epub: Müessesstü Tavelet el-Fikriyye, 2006), 72.

²⁷ Megrin b. Muhammed el-Begduri, *Siyer meşâ'ih Nefüse*, Thk. Tefvîk Ayyad eş-Şekrûni (Epub: Müessesstü Tavelet el-Fikriyye, 2009), 30.

²⁸ Dercîni, *Tabakâtü'l-meşâih*, 1/20.

²⁹ Dercîni, *Tabakâtü'l-meşâih*, 1/12.

³⁰ Muhammed Bahmani, *el-İbadiyye fi'l-Mağribi'l-Evsat min bidayeti intişâri'l-mezhep ila nihayeti'd-devleti'er-Rüstemiyye*, 160/777-296/909 (Cezayir: Cezayir Üniversitesi 02, Sosyal Bilimler Fakültesi, Lisans Tezi, 2011), 14.

Seleme b. Sa'd'ın vefatından sonra Ebû Ubeyde, Kuzey Afrika'ya başka bir davetçi göndermiştir. Bu davetçi Tunus sınırlarında bulunan Nefûse kabilesinin önde gelenlerinden Ebû Abdullah Muhammed b. Abdulhamid el-Megterî'dir. Nefûse kabilesi, Berberî kabileleri arasında İbâdîliğin en fazla yayıldığı kabiledir. İbâdîlik, Nefûse kabilesi sayesinde Havvâra, Lemmâye, Zenâte, Sıdrâte, Zuvâga, Lüvvâte isimli diğer kabilelere de ulaşmıştır. İbâdiyye'ye mensup olan halk çoğalınca İbâdîler her kabile ve bölgeden bir kişi seçip bu kimseleri Basra'da bulunan âlimlere ilim tahsili için göndermiştir. O dönemde Basra'da bulunan âlimler arasında Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (ö. 145/762) de bulunmaktadır.³¹

Az önce zikredilen beş kişi Kuzey Afrika'da İbâdîliğin yayılıp kökleşmesinde en etkili olan davetçi imamlardandır. Ancak tarih kitaplarında bu isimlerin ilmî kimliklerinden ziyade siyasî kimlikleri öne çıkmaktadır. Bunun nedeni onların Kuzey Afrika'da müstakil bir siyasî yönetim kurmayı hedeflemiş olmalarıdır. İbâdîler bu amaçla Kuzey Afrika'da iki kez teşebbüste bulunmuşlardır. Bunlardan birincisi Abdullah b. Mesud et-Tecîbî³² 126/743 yılında Trablusgarp'ı işgal etmeye çalışmış fakat başarısız olmuştur. İkincisinde ise Ebu'l-Hattâb 140/757 yılında Trablusgarp'ı ele geçirmeye muvaffak olmuştur.³³

Ebû'l Hattâb'ın Trablusgarp'ı işgal etmesi çok kanlı bir şekilde

³¹ Mehmet Dalkılıç, Geçmişten Günümüze Kuzey Afrika'da Mezhep Tartışmaları ve Günümüze Yansıması, *İÜİFD* (2007), 86.

³² Abdullah b. Mesud et-Tecîbî (126/743) Câbir b. Zeyd'den sonra da Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme'den İbâdiyye mezhebinin esaslarını öğrendi deniyor. Kuzey Afrika bölgesinde de Seleme b. Sa'd'de de öğrenlik yapmış ve o bölgede İbâdîlerin en önemli bilginlerindedir, O Kuzey Afrika'da ilk İbâdî devleti kurmayı çalıştı fakat başaramadı. et-Tecîbî 126/743 tarihinde Trablusgarp valisi tarafından öldürüldü. *Mu'cemu 'A'lâmi'l-İbâdiyye* (Beyrut: Dâru'l-Garbî'l-İslâmî, 1990), 2/277.

³³ Dercînî, *Tabakâtü'l-meşâih*, 1/24; Abdurrahman Ebû'l-Kasım el-Mısri, *Futuhu Mısır ve'l-Mağrib* (Kahire: Mektebetü's Sekafeti' d-Diniyye, 2004), 252

olmamıştır. Çünkü daha öncesinde İbâdî davetçiler halk arasında İbâdîliği yaymışlardı. Bu nedenle halk İbâdî unsurlara ayak diremeden hemen ikna olmuştur. Yerel halka göre Abbâsî valilerinin bölgedeki baskıcı yönetimi Trablusgarp'ın el değiştirmesinde etkin diğer bir unsurdur. Bu olay İbâdiyye'nin Kuzey Afrika'da açıktan davet döneminin (imâmetü'z-zuhûr) başlangıcı sayılır. İbâdiyye özel olarak Trablusgarp'ı, genel olarak Mağrib'i yeni merkez ilan etmiş; Kuzey Afrika'da 162/778-779 yılında Tâhert Devleti kurulana kadar bu coğrafyayı merkez olarak kullanmaya devam etmişlerdir. Ebu'l-Hattâb'ın hükümdarlığı Tunus'un Cerbe ve Cebel Dummur gibi uzak bölgelerine kadar ulaşmıştır.³⁴

Ebu'l-Hattâb'ın Trablusgarp'taki idaresi 140/757'tan 144/761'e kadar devam edebilmiştir. Çünkü Abbâsî valisi Muhammed b. el-Eş'as el-Huza'î (ö.149 /766), Ebu'l-Hattâb'ı yenmiş, onu öldürmüş ve kesik başını Bağdat'a, halifeye göndermiştir. Vali Huzaî'nin komutanı İbnü'l-Eş'as, İbâdîler'i takip edip onları çok feci bir şekilde katletmiş, İbâdîlerin çocuklarını köle olarak almıştır. Hatta Ebu'l-Hattâb'a karşı çıkan İbâdî kabileleri bile Eş'as'ın gazabından nasiplerini almışlardır.³⁵ Ebu'l-Hattâb öldükten sonra açık daveti (imâmetü'z-zuhûr) geri getirmek için Abdurrahman b. Rüstem (ö.171 /787) ile gizli bir şekilde çalışan Yakup b. Habîb (Ebû Hâtim el-Milvezi) (ö. 155/772) İbâdîler'in imamı olmuştur. 150/777 yılına gelince Yakup b. Habîb, Abbâsî Halifesi Ebû Cafer el-Mansûr'un Kuzey Afrika'daki valisine üstün gelerek Trablusgarp'ı tekrar ele geçirmiştir. Bazı kaynaklara göre İbâdîler, Trablusgarp'ı geri aldığı anda Eş'as'ın yaptığı zulümlere karşılık orada bulunan Arap

³⁴ Halife b. Hayyât el-Uşfuri, *Tarihu Halife bin Hayyat*, thk. Ekrem Ziya el-'Ömerî (Beyrut: Müessesetü' r Risâle, 1397), 419, 420, 434.

³⁵ İbn Üzâre el-Merrâkuşî, *el-Beyânu 'l-Muğrib fi ehbari 'l-Endelûs ve 'l-Mağrib*, thk. J. S. Colan, Elivi Brovensal (Beyrut: Daru' s-Sekâfe, 1983), 1/71.

kökenli halka çok kötü muamelede bulunmuşlardır.³⁶

Bu olaydan sonra İbn Rüstem, Kuzey Afrika'nın ortasına (el-Mağribu'l-evsat) yani günümüzdeki Cezayir bölgesine yönelmiş, orada Lemmâye kabilesine gitmiştir. Kabile onu iyi karşılamış, ona ikramda bulunmuştur. Kabile ve bölgede bulunan İbâdî âlimler İbn Rüstem'in yanına gelip onunla devletlerini kuracak iyi bir yer seçmek için istişare etmişler; sonuç olarak günümüzde Cezayir'de aynı isimle anılan Tâhert şehrinin merkez olması konusunda görüş birliğine varmışlardır.³⁷ Bu gelişmelerin ardından 160/767 yılında İbâdîler, İbn Rüstem'i hareketin önderi ve kurulacak devletin imamı olarak kabul etmişlerdir. Bu olay Tunus'ta Abbâsîlerin devlet otoritesinin mevcudiyetine rağmen Tâhert'te Rüstemî Devleti'nin kuruluşu olarak kabul edilmektedir.³⁸

Rüstemî Devleti, doğudaki Zêb (Mesîle ve Biskra şehirlerinin bulunduğu mıntıka) bölgesi hariç bugünkü Cezayir'in bütün topraklarına hâkim oldu. Batıda Tilimsen'e kadar güneyde Agvât, Dercîn ve Vargle (Ouargla) topraklarına sahip oldu.³⁹ Bu hâkimiyet 296/909 yılında Fâtımî Devletinin kurucusu Ubeydullah el-Mehdî'nin (ö. 322/934) Rüstemî hâkimiyetini sona erdirmesine kadar devam etmiştir.⁴⁰

2. Kuzey Afrika İbâdiyye'sinde Kelâmî Düşüncenin Gelişimi

İbâdiyye kelâmı anlayış/mefhûm bakımından Ehl-i Sünnet

³⁶ Mahmud İsmail Abdürzâk, *el-Havâric fi biladi'l-Mağrib hatta muntasafi'l-karni'r-râbi'l-hicrî* (Fas: Daru' s-Sekâfe, 1985), 55.

³⁷ Mehmet Mahfuz Söylemez, Afrika' da Kurulan İlk İslâm Kentlerinden: Tihert, *ÇEVİD*, Çorum, 10/1 (Bahar 2015), 7; Louis Piesse, *Itinéraire historique et descriptif de l'Algérie, comprenant le Tell et le Sahara* (Paris: L. Hachette, 1868), 312.

³⁸ Şihabeddin Ahmed es-Sellâvi, *el-İstiksa li ahhâri düveli'l-Mağribi'l-aksâ* (Kazablanka: Daru' l-Kitap, th.) 1/180.

³⁹ Jacques Grand' henry, *Les Parlers Arabes De La Région Du Mzab* (Leiden: Brill, 1976), 5.

⁴⁰ Behhâs, *ed-Devletü'r-Rüstemiyye*, 128; Ismaël Hamet, *Les musulmans français du Nord de l'Afrique* (Paris: Librairie Armand Colin, 1906), 99.

kelâmına benzemektedir. İki düşünce sistemi arasında bazı farklılıklar vardır. Bu farklılıkları anlatmak için kelimelerin ilmine dair biri İbâdîlere diğeri de Ehl-i Sünnet'e ait olan iki tarife yer verilecektir: Birincisi İbn Haldun'a (ö. 808/1406) ait şu tariftir: "Ehl-i Sünnet ve Selef'in iman esaslarını, aklî delillerle ortaya koyan, bid'atçı ve doğru yoldan sapanların iddialarını cevaplandıran bir ilimdir."⁴¹ İkinci tarif ise İbâdî âlim Berrâdî'nin (ö. IX./XV. yüzyılın başları) şu tarifidir: "Usulü'd-dîn ve onun tespitinde kesin dini inançları ve bu inançların hangilerinin ihtilaf kabul etmediğini aklî ve naklî delillerle incelemektir (en-nazar)." Bu iki tarif karşılaştırıldığında, iki bilginin gerçek tanıma ulaşmada akla merkezi bir konum verdikleri görülmektedir. Aynı zamanda bu tarifler iki noktada birbirinden ayrılmaktadır:⁴²

Birincisi, İbn Haldun sadece akli delilleri öne sürerken, Berrâdî hem aklî hem de naklî delillerden söz etmiştir. Yani Berrâdî'nin tanımı daha kapsamlı görünmektedir. Öte yandan İbn Haldun'un düşünce sisteminde nakil, aynı zamanda aklî tutarlılığı olan temel bir kaynaktır.⁴³

İkinci farklı nokta ise İbn Haldun'a göre gerçek tanım Ehl-i Sünnet'in tanımıdır. Yani Ehl-i Sünnet'in öğretisi dışındaki İslâm inançlarına dair yorumlar bid'attır veya sapkınlıktır. İbn Haldun'a göre kelâmın bir hedefi vardır ve bu hedefe ulaşıldığında kelâm önemini yitirir. Mafih, İbn Haldun şöyle bir açıklama yapmaktadır: "Ehl-i bid'at ve din-

⁴¹Ehl-i sünnet'in pek çok bilgininin benimsediği bu tarifi bir benzerini Cürcânî *Şerhü'l-mevâkıf* ta tekrarlamaktadır: "Kelâm kendisiyle birlikte hucetler serdetmek ve şüpheleri gidermek suretiyle dinî inançları ispat etmeye güç yetirilen bir ilimdir", Seyyid Şerîf Cürcânî, *Şerhü'l-mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 1/20, İ. Haldun'un tanımının öncelenme nedeni dönemdaşları Teftâzânî ve Cürcânî'nin aksine tanımda Ehl-i sünnet'i ve akli açıkça zikretmesidir.

⁴² Ferhat b. Ali Ca'bîrî, *el-Bu'dü'l-hadârî li'l-akîdeti'l-İbâdîyye* (Gerdâye: Cem'iyetüt't-Türâs, 1991), 488, 92.

⁴³ Ca'bîrî, *el-Bu'dü'l-hadârî*, 488, 92.

sizler olmadığı sürece bu ilim öğrenciler için gerekli bir ilim değildir.” Ancak Berrâdî'nin kelâm ilmi tarifinde belli bir mezhebe dair bir bilgi veya îma olmadığı gibi kelâm ilminin savunmacı karakterine (apolojik) dair de bir bilgi yoktur. Ayrıca Berrâdî'ye göre kelâm her zaman gerekli bir ilimdir. Fakat el-Mehaşşî ve el-Mus'abî gibi bazı İbâdî âlimler kelâmın savunma gayesi olduğunu da belirtmişlerdir.⁴⁴

Kelâm ilmi, Müslüman toplum içerisinde Hz. Peygamberin vefatından sonra dinî ve siyasî birtakım tartışmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Özel olarak Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle birlikte hilâfet ve büyük günah gibi kelâm meseleleri ortaya çıkmaya başlamıştır. İlk tartışmalar, Ma'bed el-Cühenî, Gaylan ed-Dımeşkî ve Ca'd b. Dirhem gibi kendini İslâm'a nispet eden bazı isimlerin ortaya attığı aykırı bir takım görüşlerle ortaya çıktığı söylenebilir. Öte yandan aynı dönemlerde Hasan-ı Basrî ve Vâsıl b. 'Atâ bu kişilerin bazı görüşlerini reddedip bazılarını akla ve nakle dayalı yanıtlar vermişlerdir.⁴⁵

Bu olaylarla bağlantılı olarak Hicrî I. asrın ortalarından itibaren Hâriciyye, Mürcie, Cebriyye, Kaderiyye, Cehmiyye, Mu'tezile, Şîa gibi mezhep yahut düşüncelerin başını çektiği yeni bazı grup veya akımlar ortaya çıkmıştır. Ebû Bilâl Mirdâs, Cabir b. Zeyd, Abdullah b. İbad, Nâfi' b. el-Ezrak, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme gibi isimler Haricîlerin çekirdek kadrosunun içinde bulunduğu Muhakkime grubundadır. Zeyd b. Ali b. Zeynelabidin gibi Ehl-i beyt soyundan gelen mezhep önderleri; Zeydiyye, Caferiyye gibi Şîa mezhebi içinde mütalaa edilen gruptandır. Kelâm ilmi, teşekkül döneminde yukarıda adları anılan şahıs, akım veya mezheplerden çokça etkilenmiştir. Hz. Peygamber'in

⁴⁴ Ca'bîrî, *el-Bu'dü'l-hadârî*, 92-93.

⁴⁵ Ca'bîrî, *el-Bu'dü'l-Hadârî*, 100; Hesen Mahmud Eş-Şâfîi, *el-Medhal ila dirâseti ilmi'l-kelam* (Pakistan: İdaretu'l-Kuran ve el-ulûm el-İslâmiyye, ts.), 53; Josef Van Ess, *İlmu'l-Kelam ve'l-mücteme'*, çev. Sâlime Sâlih (Köln: Dâu'l-Cemel, ts), 1/21.

vefatından hemen sonra Benî Sa'îde çardağında Müslüman toplumda ilk tartışılan mesele devlet başkanlığı meselesidir. Hilâfet yahut imâmet tartışması olarak da bilinen devlet başkanlığı mücadelesinde, Şîa ile Hâriciyye mevcut Emevî devlet başkanlarının karşısında yönetim hakkı talep eden ilk gruplar olmuşlardır.⁴⁶

Ehl-i Sünnet'in çoğunluğu devlet başkanının, Kureyş kökenli olması gerektiğini savunmuştur.⁴⁷ Daha sonra "Hâriciyye" ismi ile anılacak Muhakkime ise, liyakat sahibi ve imâmet şartlarına sahip olan herhangi bir Müslümanın imam olabileceğini savunmuştur.⁴⁸ Devlet yönetimini ele geçirmek için yapılan bazı savaşlarda Müslümanların birbirlerini öldürmeleri neticesinde "büyük günah" (el-kebîre) tartışmaları başlamış, ardından büyük günah işleyen kişinin (mürtekibu'l-kebîre) durumu tartışılırken, Haricîler bu kişinin dinden çıktığı iddiasına karşılık Mürcie hükmün ahirete ertelenmesi gerektiği iddiasını ortaya atmıştır.⁴⁹ İrca' görüşüne göre, Müslüman ne kadar günah işlerse işlesin imanı varsa kâfir olmaz veya işlediği bir günah sebebiyle cehenneme girmez. Bu dönemde tartışılan diğer bir konu da kader ve insan fiilleridir. Emevî yönetimi doğrudan yahut dolaylı olarak cebir görüşünü savunurken Kaderiyye ve daha sonra Mu'tezile insanın özgürlüğünü savunmuştur. Öte yandan Emevî yönetimi siyasî olarak konularını güçlendirmek ve asayiş sağlamaya için irca' ve cebir görüşünü desteklemiştir. Muhakkime'ye

⁴⁶ Ca'birî, *el-Bu'dü'l-hadârî*, 101-102.

⁴⁷ Ebu'l-Muin Meymun b. Muhammed en-Nesefî, *Tebisiretü'l-edille fi usuli'd-din*, thk. Muhamed hâmid el-Enver İsa (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 2011) 2/1106; Ebü'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed b. Salim Amidi, *Ebkarü'l-eşkar fi usuli'd-din*, thk. Ahmed Muhammed Mehdi, (Kahire: Darü'l-Küttüb ve'l-Vesaiki'l-Kavmiyye, 2002) 5/192.

⁴⁸ Abu'l-feth Muhammed Abdu'l-Kerim Eş-Şehrestani, *el-Milel ve'n-nihal*, thk: Ahmed Fehmi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 1/106.

⁴⁹ Ebu Mansûr Abdülkahir Bağdâdi, *el-Fark beyne'l-firak*, thk. Muhammed Osman el-Hiş (Kahire: Dâr İbn Sînâ, ts.), 178.

göre, büyük günah işleyen kişi kâfirdir. Gerekçe olarak da amelin imanın bir parçası olduğu, amelin terkedilmesi ile imanın da terkedileceği tezini savunmuşlardır. Muhakkime'nin bu katı tezine karşı Mu'tezile, insanın fiillerinde özgür olduğu ve büyük günah işleyen kişinin iman ile küfür arasında bir konumda olduğu (el-menzile beyne'l-menziileteyn) tezini ortaya atmıştır.⁵⁰

Bütün bu tutum, görüş ve tartışmalar pek çok yönden siyasî olaylarla bağlantılıdır. Her grup ya da akım kendi görüşünü savunmak için itikâdî istidlallere başvurmuştur. Zamanla kelâmî tartışmalarda başı çeken, kendileri için "Ehlü'l-'adl", "Ehlü'l-'adl ve't-tevhîd" yani "Adalet ehli"/"Tevhid ve adalet ehli" adını kullanan Mu'tezile olacaktır.⁵¹

İbâdî düşüncenin teşekkülünde Abdullah b. İbad, Ebû 'Ubeyde, Câbir b. Zeyd, Ebû Hamza eş-Şârî gibi liderler/bilginler mezhebin ilk neslini oluşturmaktadır. İbâdîler'in temel görüşleri bu liderlerinin yazdıkları risâlelerde yer alır. Özellikle Ebû Gânim el-Horasânî (ö.200/815) ve Rebi b. Habîb el-Ferâhîdî (ö. 180/796) bu eserleri koruma, gelecek nesillere aktarma ve yayma konusunda İbâdî kelâm tarihinde çok önemli bir rol oynadılar. Çünkü bu eserler İbâdî inanç ve kelâmının ilk tohumları sayılır. Bu eserlerde imâmetin babadan oğula geçmesinin kabul edilmediği, velâyet ve berâet, Mehdî el-Muntazarı reddetme, kader, hüsün-kubûh gibi önemli kelâmî konular yer almaktadır.⁵²

Amr Halîfe en-Nâmî⁵³ bir kısmı günümüze ulaşamayan ilk İbâdî

⁵⁰ Ca'birî, *el-Bu'dü'l-hadârî*, 101-103.

⁵¹ Şehrestani, *el-Milel ve'n-nihel*, 1/38.

⁵² Ca'birî, *el-Bu'dü'l-hadârî*, 103-105.

⁵³ Libya asıllı muasır İbâdî aydın ve bilginlerdendir. 1971'de Cambridge Üniversitesinden mezun oldu. Özgürlük çağrısında bulunarak ve İslam kültürünü savunarak ülkesine döndü. Ancak kısa sürede bu tercihinin bedelini tattı. Hapishane ve sürgünler arasında gidip geldi. Öğretmeyi bırakıp çoban olarak köyüne döndü. Güvenlik güçlerinin takibatine uğrayan yazar hakkında 1986'dan beri herhangi bir haber alınmamaktadır. 'Amr

kelâm eserlerinden on üç tanesinin isimlerini tespit etmiştir. Bu risâlelerden önemlileri şunlardır.⁵⁴

1. *Risâletü Câbir b. Zeyd ile Ahd Afrâd eş-Şîa*
2. *Risâletü Ebû Bilâl Mirdâs ile 'l-müslimîn*
3. *Risâletü Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme ve Hâcip ila Ehli'l Mağrib.*
4. *Risâletü 'r-Rebi' b. Habîb 'an Abdillâh b. Abdilazîz ve Ebi'l-Mü'erric ve Şu 'ayb.*
5. *Sîretü Muhammed b. Mahbûb ila ehli'l-Mağrib.*

Bu risâlelerin çoğunluğu Sıffîn Savaşı sonrası yaşanan Tahkim hadisesi ile ilgilidir. Fakat bu hadiseyi anlatırken yazarlar, iman, Allah'ın isim ve sıfatları, helal ve haram, velayet ve berâet gibi konulara, ayrıca mezhebin Mu'tezile ve Cehmiyye ile olan münakaşalarına da yer vermişlerdir.⁵⁵

Hicrî II. asrın ikinci yarısından sonra Kuzey Afrika'da İbâdîlik siyasî olarak iyice güçlenmiş, bunun sonucunda mezhep bilginlerinin kitap telif hareketi canlanmaya başlamıştır. İbâdî kelâmın yazıya geçirilmesinde karşımıza çıkan ilk eser, İsa b. Alkame el-Mısıri'ye⁵⁶ (ö. III./IX. yy) ait *Kitâbü't-tevhîdi'l-kebîr*'dir. Diğer bir önemli eser İbâdî imam Muhammed b. Efleh Ebu'l-Yakzân'a (ö. 281/894) ait *Risâle fî halki'l-Kur'ân ve 'd-deynûnetü's-saifiye*'dir.⁵⁷

Kuzey Afrika'da Fâtımîler döneminde İbâdî-Şîî çatışmaları alevlendiğinden Fâtımî lider el-Mu'iz-Lidînillâh el-Fâtımî (ö. 365/975), Ebû

Halîfe Nâmî, *Dirâsât ani'l-İbâdiyye* (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 10.

⁵⁴ Nâmî, *Dirâsât ani'l-İbâdiyye*, 50.

⁵⁵ Ca'bîrî, *el-Bu'dü'l-hadârî*, 108.

⁵⁶ Mu'cemu 'A'lâmi'l-İbâdiyye, 329.

⁵⁷ Pierre Cuperly, *İnteroduction a l'ctude de L'İbasdisme et de sa theologie* (Alger: OPU, 1984), 300.

Nuh Sa'îd b. Zengil (ö. VI./X. yy) ve Ebû Hıızr Yağla b. Ziltaf (ö. 380/990) adlı İbâdî âlimleri münazara ve münakaşa yapmak için sarayına davet etmiştir. Bu iki âlimin kelâmıla ilgili eserleridir. İbâdî kaynaklara göre Ebû Nuh'un kelâm ilmi konusunda önemli bir eseri vardır ancak kaybolmuştur. Ebû Hıızr'ın da bu alanda bir eseri vardır ve bu eserde o bazı İbâdîler'in sorularına cevap vermiştir. Aslında bu soruların hepsi kelâmıla ilgili muhalif fırkalara verilen cevaplardır.⁵⁸

Azzâbe⁵⁹ teşkilatı kurulduğunda, İbâdîlik'te eser telifi tekrar canlanmış, bu süreçte kelâm ilmiyle ilgili birkaç eser daha yazılmıştır. Bu eserlerden bazıları şunlardır:⁶⁰

1. Ebu'r Rebi' Süleyman b. Yehlif el-Mezzâtî (ö. 471/1078) *et-Tuhafu'l mahzûne fi 'icma' i'l-usûli ş-şer'iyye ve me'ânihâ*.⁶¹
2. Ebu'l Abbâs Ahmed b. Bekr (ö. 504/1110) *Kitâbu mesâ'ili't-tevhîd*.
3. Tebğûrîn b. İsa el-Melşûtî (ö. VI./XII. yy) *Usûlü'd-din ve Kitâbu'l-cehâlet*.
4. Ebû Zekerıyyâ Yahyâ el-Cenâvunî (ö. V./XI. yy) *Akîdetü Nefüse*.

Bu eserlerin ortak noktası, İbâdîlerin ilk eserlerindeki savunmaların ve muhaliflere reddiyelerin bulunmamasıdır. Bu eserlerin çoğu İbâdî inançlarının ve kelâm nazariyelerinin açıklanıp ispat edilmesi için kaleme alınmıştır.

Kuzey Afrika'daki Rüstemî Devleti'nin düşmesinden hemen son-

⁵⁸ Nâmî, *Dirâsât*, 221.

⁵⁹ İbâdîlikteki "Azzâbe" kavramı hakkında bk.: Ağırkaya, "Hâricî ve İbâzî Literatüre Dair", 676-77.

⁶⁰ Ca'bîrî, *el-Bu'dü'l-hadârî*, 114.

⁶¹ Ebu'r-Rebi' Süleyman b. Yehlef el-Mezzâtî, *et-Tuhafu'l-mahzûne fi 'icma' i'l-usûli ş-şer'iyye ve me'ânihâ*, thk. Hamza buma'kel (Gardâye: Cem'ıyyetü't-Türâs, 2017), 67; Clément Huart, *Littérature arabe* (Paris: A. Colin, 1902), 202, 468.

ra Eş'arîlik Kuzey Afrika'da yayılarak önemli bir yer edinmiştir. Bunun sonucunda Eş'arîler o bölgedeki İbâdîler ile çetin ilmi çatışmalar yaşamaya başlamışlardır. Bu ilmi çatışma izlerini görebildiğimiz birçok önemli İbâdî eser kaleme alınmış ve bu eserler günümüze kadar ulaşmış ve İbâdîliğin günümüzdeki temelini oluşturmuşlardır. Bu eserlerden bazıları şunlardır:

1. Ebû Amr Osman b. Halîfe es-Sûfî (VI./XII. yy) *Kitâbu's-sü'âlât*,
2. Ebû Amr Osman b. Halîfe es-Sûfî *Risâle fi'l-fırak*,
3. Ebû Ammâr Abdulkâfi el-Vercelânî (ö. 570/1174) *Kitâbu'l Mûcez*,
4. Ebû 'Ammâr Abdulkâfi el-Vercelânî *Kitâb Şerh el-Cehâlet* adlı eserleri,
5. Ebû Yakup el-Vercelânî (ö. 570/1174) *Kitâbu'd-delîl li ehli'l-'ukûl li bağî's-sebîl bi nûri'd-delîl li tahkîki mezhebi'l-hakki bi'l-burhâni ve's-sıdk*. Bu eser kısaca *Kitabu'd-delîl ve'l-burhân* adıyla tanınmaktadır.
6. Ebû Yakup el-Vercelânî *Kitâbu'l-'adl ve'l-insâf fi usûli'l-fikhi ve'l-ihtilâf*,
7. Ebû Sehl Yahyâ b. İbrahim b. Vecmen (VI./XII. yy) *'Akîdetü Ebî Sehl*.

Eser yazımının çoğalmasından hareketle bu dönemde (VI. yy) İbâdî düşüncenin gelişip güçlendiği hatta içerik analizi yapıldığında mezhebin görüşlerinin bu dönemde sistemli hale getirildiği söylenebilir. İlk dönem müellifleri sadece savunma ve muhalif firkalara verilen kısa cevaplar şeklindeki eserler telif etmişken, bu dönemde yazarlar eserlerinde çok ayrıntılı ve derin bir şekilde meselelere yer vermişler, eski din ve firkaları tartışmışlar, İbâdîler'in inanç sistemi ve düşüncesini kapsam-

lı bir şekilde kaleme almışlardır. Bu demek oluyor ki bu süreçte İbâdîler, hem kelâmî hem de fikhî mezhep olarak ilmî açıdan diğer akım ve mezheplerle tartışabilecek seviyeye ulaşmışlardır.⁶²

Hicrî VI. yüzyıldan sonra Kuzey Afrika'da kendilerine yapılan siyasî darbe teşebbüslerinden dolayı İbâdîler tekrar zayıflamalarına rağmen telif hareketi devam etmiştir. Ancak telif edilen bu eserlerin çoğu özgün olmayan, önceden kaleme alınmış eserlere veya tarihi tabakat kitaplarına dayanarak yazılan özet (telhîs), şerh veya haşiye türü eserlerdir. Bu dönemin eserlerine örnek olarak şunlar verilebilir:⁶³

1. Ebû Nasr Feth b. Nuh el-Meluşâ'î (ö. VII./XIII. yy) *en-Nûnîyye*.
2. İsmail el-Citâlî (ö. 750/1349) Ebû Nasr'ın *en-Nûnîyye*'sini şerh etmiştir.
3. Amir eş-Şemmâhî (ö. 792/1390) *Risâletü'd-diyâne*.
4. Ebû'l Kâsım el-Berrâdi (ö. IX./XV. yy) *Risâletü'l-hakâ'ik*.

İbâdîlerin temel kelâm düşüncesi, anılan bu eserlerle şekillenmiş olup, daha sonra yazılanlar eski kaynakların tekrarı mahiyetindedir. Burada kuruluş dönemini yansıtan bir örnek olması açısından İbn İbad'ın risâlesinde yer alan kelâmî görüşlere değinmek yerinde olacaktır.

Kelâm ilmi, Müslüman toplumda yaşanan problemlerle birlikte ortaya çıkmıştır. Hicri birinci asrın sonlarından itibaren özellikle Ehl-i hadis tarafından ciddi eleştiri, hatta yer yer saldırılara maruz kalmasına rağmen, ana akımı oluşturan Müslümanların dışında kalan gruplar elinde kelâm ilminin gelişmesi devam etmiştir. Kelâm ilminin ortaya çıkmasında payı olan gruplardan biri de Hâriciyye'dir. Hâriciyye mezhebinin do-

⁶² Delile Hübzi, *el-Ârâü'l-kelemîyye li Ebî Yakub el-Vercelâni* (Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 14.

⁶³ Ca'bîrî, *el-Bu'dü'l-hadârî*, 122.

ğuşu gibi tarihi de sürekli siyasetle iç içedir⁶⁴ Dolayısıyla kelâm ilmi doğuşundan itibaren bir yönüyle daima siyasetle temas halinde olmuş hatta pek çok akım ve mezhep tarafından sürekli siyasete alet edilir olmuştur. Bunun sonucunda da özellikle Hicrî II. asırdan itibaren birçok Sünnî akım, kelâmı uğraşan diğer mezhep veya akımları İslâm dışı olmakla itham etmiş ve zaman zaman siyaseti de yanına alarak bu “hereetik/itizalî” gruplara baskı uygulamıştır. Kelâmın “meşru ilimler” arasına dâhil edilmesi ancak Eş‘ariyye ve Mâtürîdiyye’nin kelâm ilmine sahip çıkması ve devlet nezdinde meşru kabul edilmeleri ile mümkün olmuştur. İlk dönem bilginlerinden Hasan-ı Basrî, Ebû Hanife gibi bilginler, Eşarilik ve Mâtürîdilik gibi kalamî mezhepler aracılığıyla Ehl-i Sünnet’in bilgi yönteminde, naklin yanında dışlanagelen akıl da yerini almıştır.⁶⁵

İbâdîlik, ilk oluşum sürecinde Haricî düşünceden neş’et eden bir akım olduğu için akla nakilden daha fazla önem vermektedir. Haricîler kuruluşlarındaki mutaassıp yapılarına rağmen, özellikle Hicrî II. asırdan itibaren Mu‘tezile’nin kelâm yöntemini benimsemeleriyle birlikte nakilden çok aklî delil ve mantıkî tahlillerle hareket ettikleri söylenebilir. Haricî düşüncede dinin teorik çerçevesini zorlayan faydacılık (pragmatist), belirlenimcilik (determinizm) gibi sebep-sonuç ilişkisini önceleyen akli bağlantıların kullanımı pek çok hadisede göze çarpmaktadır.⁶⁶ Öte yandan Haricîler’in akla önem veren diğer gruplardan farkı davetlerinde nakli delillere de yer vermeleridir. Haricîler gibi aklın yanında nakli de yoğun olarak kullanan İbâdîler kitmân, zuhûr, şîrâ’ ve difâ‘ dönemlerinde halkı ikna etmede aklî kanıtlar yanında bolca nassa müracaat etmiş-

⁶⁴ Ebû Ammâr AbdulKâfî, *el-Mûceẓ* (‘ *Ârâ’u’l-Havâricî’l-Kelâmiyye*), thk. Ammâr et-Tâlibî (Cezayir: Vizârâtü’s-Sekâfe, 2013), 2/35.

⁶⁵ Neciyye el-Werrîmî Bu‘acîle, *el-İslâmu’ l-Hâricî* (Beirut: Daru’t-Talîa, 2006), 174.

⁶⁶ Abdulkâfî, *el-Mûceẓ*, 2/ 95.

lerdir. Doğal olarak inanan insanları ikna etmek için kutsal bir delil göstermek daima etkili bir yöntemdir.⁶⁷

İbâdî düşüncede kelâm ilmi üç bölümdür: *İlahiyat* kısmında varlık meseleleri, zât ve sıfat, muhkem ve müteşabih vb. konular; *Nübüvvet* kısmında peygamberlik, mucize, akıl, nakil, imâmet vb. konular; Üçüncü kısım olan *İnsaniyyât*'ta ise iman, küfür, nifak, büyük ve küçük günahlar, tövbe, cebir ve ihtiyar, v'ad ve va'îd, emri bi'l-ma'ruf nehyi 'ani'l-münker vb.⁶⁸ konular işlenmektedir. Bu sınıflandırma şeklinden anlaşılmaktadır ki İbâdî kelâm düşüncesi başta Sünnî akımlar olmak üzere diğer akımlardan da etkilenmiştir. Fakat burada bu sınıflandırmanın kendisinden daha önemli olan şey bu sınıflandırmaya “insanın” bir ana başlık olarak dâhil edilmesidir. Zira Hâriciyye ve İbâdiyye'nin siyasî ve kelâmî düşüncesinde, genel olarak insanın özelde ise toplumun etkilerine rastlanmaktadır. *İnsâniyyât* ana başlığı altında işlenen “İslâmın ve imanın şartları”, “cebir ve ihtiyar”, “halku'l-Kur'an” gibi başlıklar, toplumsal olaylardan etkilenerek şekillenen konulardır.⁶⁹

Bu konulardan ilki olan ve İslâm'ın ve imanın şartları içinde ele alınan “**amelin imandan bir cüz olup olmadığı konusu**” büyük tartışmalara yol açmıştır. İbâdîler de Haricîler gibi amelin imandan ayrılmaz bir parça olduğunu kabul etmişlerdir. Nitekim İbâdî âlim Amr b. Cümey' (ö. VIII/XIV yy): “İslâm sadece amel ve söz ile tam olur” demiştir.⁷⁰ Dolayısıyla amel artıp eksildiğine göre iman da artıp eksilir. İn-

⁶⁷ Bu'acîle, *el-İslâmu' l-Hâricî*, 174-175.

⁶⁸ Semîhe el-Abbâsi, *et-Tefkîrû'l-akedî inde el-İbâdiyye min hilâli sîreti Şebîb b. Atiyye el-Ummânî* (Tunus: Tunus üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 18.

⁶⁹ Bu'acîle, *el-İslâmu' l-Hâricî*, 176.

⁷⁰ Muhammed b. Yusuf Eттаfeyyîş, *Şerhu Akîdeti't-tevhîd*, thk. Mustafa b. Nasır Vînten (Gerdaye: Neşru Cem'ıyyeti't-Turâs, 2001), 89-90; Abulaziz es-Semînî, *Meâlimu' d-din* (Maskat: Vizaretü't-Türasi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1986), 2/85.

sanlar da inanç ve amellerine göre tasnif edilirler. İman-amel ilişkisi konusundaki tartışmaların bir problem olarak gündeme gelmesi evveleminde siyâsî veya ictimâî nedenlerden dolayı olsa da, mezhepler arası süregelen bu tartışmanın son tahlilde düğümlendiği nokta nasslardaki ifadelerdir. Diğer akımlardan daha belirgin bir şekilde İbâdîlik'te toplumsal hiyerarşinin belirlenmesinde amel daha etkilidir. Hatta İbâdîler lider veya Azzâbe teşkilatına üye seçiminde iman-amel ilişkisini kullanmışlardır. Haricîlikte de mevcut olan bu yaklaşım tarzı, İbâdî toplum içerisindeki avam-havas ayrışmasında belirleyici rol oynamaktadır.⁷¹

İkinci mesele “cebiri ve ihtiyâr” meselesidir. Kader veya insanın fiilleri olarak da isimlendirilen konu, kelâm ilminin Hicrî I. asırdan günümüze tartışılacağı temel meselelerindedir. Kur'ân-ı Kerîm'de Allah Teâlâ'nın her şeyi yarattığı⁷² açıkça ifade edilmişken insan özgürlüğünden nasıl söz edilebilir? Mesele ilk olarak Cebriyye ve Kaderiyye mezhepleri arasında tartışılmış, ardından Hâriciyye ve İbâdiyye de katılmıştır. Kader konusunda bilinen zıt uçlardaki yönelimlerden biri Cebriyye'nin tercih ettiği, “insanların fiilleri dâhil her şeyi Allah Teâlâ'nın yarattığı” *cebiri* tezi; diğeri de Kaderiyye tarafından savunulan, “Allah Teâlâ'nın kötülüğü yaratmadığı” ve “insanın eylemlerinde özgür olduğu” *ihtiyâr* tezidir. İbâdîler ise Ehl-i Sünnet ile birlikte *kesb* kavramıyla özetlenebilecek orta bir konumda bulunmaktadır. Öte yandan Haricîler Kaderiyye'nin görüşünü devam ettiren Mu'tezile ile aynı cemahte bulunmaktadır.⁷³

İbâdiyye'nin *kesb* tezi ile Eş'ariyye'deki arasında küçük bir fark vardır: Bilindiği üzere çoğu araştırmacıya göre Eş'ariyye'deki *kesb* na-

⁷¹ Bu'acîle, *el-İslâmu' l-Hâricî*, 176-177.

⁷² Semînî, *Meâlimu' d-din*, 1/ 261.

⁷³ Muslim b. Salim el-Vehîbî, *el-Fikrû'l-akedi inde'l-İbâdiyye* (Sib: Mektebetu'd-Dâmirî, 2006), 374.

zariyyesi yumuşatılmış bir cebir görüşü iken –ki bu yüzden Eş'arîler'e "Orta cebirciler" anlamında "Cebriyye el-mutavassita" denilmiştir- İbâdîlik'teki kesb nazariyyesi Kaderiyye'ye daha yakındır. Çünkü İbâdî düşüncede "v'ad ve va'id" ilkesi çerçevesinde insana daha fazla özgürlük ve daha fazla sorumluluk yüklemektedir.⁷⁴

İbâdîler'in kader anlayışları onların siyasî tezleri ile de uyumludur. Hatta Abbâsî yönetimi Mu'tezilenin Halku'l Kur'an görüşünü kendi yandaşlarını belirlemede bir turnusol kâğıdı olarak kullandığı gibi, İbâdiyye'nin de kendi yandaşlarını tespit etmede kader anlayışlarını bir sınaama aygıtı olarak kullandığı rahatlıkla iddia edilebilir. Bu aygıtı İbâdî otoriteler,⁷⁵ Abbâsî yöneticileri gibi mahkemeler kurarak zaman zaman muhaliflerini taraftarlarından tefrik için veya kendi taraftarlarının bilgi seviyesini ölçmek için kullanmışlardır.⁷⁶ İbâdî mihnesi olarak da değerlendirilebilecek olan bu sorgularda sorulan bu soru mezhebin genel siyasî duruşu ile de yakından alakalıdır: Zira mezhebe göre zalim yöneticinin karşısında ancak özgür bireyler durabilir ve gerektiğinde ona başkaldırabilir. İbâdî siyaseti yönlendiren, hatta baskılayan bu zihin yapısı Haricîlerde de mevcuttur.

Üçüncü mesele ise "Halku'l-Kur'an" tartışmasıdır. Bu konu kelâm tarihinde diğer meselelerden daha çetin tartışmalara sebep olmuştur. Bu meselenin temel sorusu: Allah'ın sözü/kelâmı kadîm midir yoksa mahlûk mudur? Teorik tartışmaları asırlardır devam eden bu konu daha ilk dönemde nazari çerçeveyi aşır Müslüman toplumun iç huzurunu ze-

⁷⁴ Bu'acile, *el-İslâmu' l-Haricî*, 179; Bayram Çınar, "Bir Ödül-Ceza Teorisi Olarak Kesb Kuramı". *Dicle İlahiyat Dergisi* 25/2 (2023), 468-494.

⁷⁵ Muhammed Abdurrahim ez-Zîni, *'Amr b. Obiyed ve' l-usülü'l-hemse, dirâse mükârene beyne fikri'l-M'utezile ve' l-İbadiyy* (Umman: Mektebetu'l-Anfâl, 2007), 98.

⁷⁶ Bu'acile, *el-İslâmu' l-Haricî*, 179.

deleyen ve toplumun enerjisini uzun süre tüketen siyasî bir mesele haline gelmiştir. Allah Teâlâ'nın kelâmının dolayısıyla Kur'ân-ı Kerîm'in yaratılmış olup olmadığı hususunda temelde iki kelâmî görüş vardır: Allah'ın kelâmının sonradan var edildiğini yani hâdis olduğunu savunan Mu'tezile ve Allah'ın kelâmının yaratılmış olmadığını yani kadîm olduğunu savunan Ehl-i Sünnet. Bu fikir harbinde İbâdîler, diğer Haricî gruplar gibi Mu'tezile'nin yanında yer alarak Kur'an'ın mahlûk olduğunu savunmuşlardır.⁷⁷

Meselenin dış etkenlerini göz önüne almadan sadece bir nazariyye olarak incelendiğinde bu görüşün İbâdî düşünceyle uyumlu olduğu görülmektedir. Fakat mesele itikadî çerçeve içerisinde bırakılmayıp İbâdîlerce de diğer İslâm fırkaları gibi siyasete malzeme edilmiştir. İbâdîlikte bir kişinin İbâdî olup olmadığı halku'l-Kur'an konusundaki düşüncesiyle de belli olmaktadır. Söz gelimi 'Amr b. Cümei' şöyle demiştir: "Kim Kur'an mahlûk değil derse bizden değildir."⁷⁸

Anılan üç mesele dikkatlice ele alındığında İbâdiyyenin özgün bir kelâm inşa ettiği söylenemez. Zira İbâdîler kelâm sistemlerini oluştururken Hariciyye, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'ten yararlanmışlardır. Hatta denebilir ki İbâdiyye'nin kelâm nazariyesi bu üç mezhebin görüşlerinden sistem bütünlüğü ve tutarlılığı gözetilmeden oluşturulmuştur.⁷⁹ Bu yüzden genel olarak İbâdîler kelâmî tartışmalarda çok güçlü bir varlık gösterememişlerdir.

3. Kuzey Afrika'daki İbâdiyye'nin İnanç Esasları

İbâdiyye'ye göre insan şu üç şeyi diliyle ifade etmediği sürece

⁷⁷ Zînî, 'Amr b. Obiyed ve el-usûlü'l-hemse, dirâse mükârene beyne fikri'l-Mu'tezile ve'l-İbâdiyye, 99.

⁷⁸ 'Amr b. Cümei', Akidetü-tevhid, 55.

⁷⁹ Bu'acîle, el-İslâmu' l-Hâricî, 181-182.

Müslüman olamaz: (1) Allah'tan başka ilah olmadığı, O'nun eşi ve benzerinin bulunmadığı, (2) Hz. Muhammed'in (sas) Allah'ın kulu ve elçisi olduğu ve (3) Hz. Muhammed'in (sas) getirdiklerinin Allah'tan ve hak olduklarına inandığını söylemek (şehadet getirmek). İnsanın Müslüman sayılması için bu üç esasa ve bu cümlelerin altındaki ayrıntılara inanması gerekir.⁸⁰

İbâdîlik'in inançla ilgili görüşleri şöyle özetlenebilir: Allah'ı tenzih esastır. Allah yarattığı hiçbir şeye benzemez. Yarattıklarında da Allah'a benzeyen hiçbir şey yoktur. Kur'an ve Sünnet'te teşbihi ifade eden nasslar te'vil edilmelidir. Teşbihe yol açacak hiçbir ifadenin kullanılması caiz değildir. Allah'a güzel isim ve sıfatlar nispet edilmelidir.⁸¹ Kader ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmadığı müddetçe Müslümanların imanı tam olmaz. İnsanların yaptıkları Allah'tandır. İnsan ise fiili kesbeder. Cebriyye'nin görüşlerinden ve insanın fiillerini kendi yarattığını söyleyenlerden uzak durulur.⁸² Büyük günah işleyen, Haricîler'in dediği gibi müşrik değil, münafıktır. O nimet küfrü işlemiştir, tövbe etmez ve aynı günahta ısrar ederse Cennet'e giremez.⁸³ Mamafih İbâdîler ve Haricîler arasındaki en sert fikri çatışmalar da bu konuda olmuştur.⁸⁴

Çoğu İbâdîler'e göre kelâmında tartışmalı olan dokuz konu (usûl-i tis'a)⁸⁵ vardır. Bu konular sırasıyla; "tevhid", "adalet", "kaza ve kader",

⁸⁰ Behhâs, *ed-Devletü' r-Rüstemiyye*, 77.

⁸¹ Hicâzî, *Tetavvuru'l-fikri't-terbevi*, 77.

⁸² Abdulhey Muhamed Kabil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu' l-kelebiyye* (İskenderiye: Darul-Vefa, 2015), 206.

⁸³ Kâbil, *el-İbâdiyye ve erâuhumu' l Kelâmiyye*, 232.

⁸⁴ Ali Yahya Muammer, *el-İbâdiyye beyne' l-firaki'l-İslamiyye* (Gardaye: Cem'iyetü't-Türas, 2003), 253; Ulvi Murat, Kılavuz, "Kuzey Afrika İbâzî Akidesi: Cenâvünî Örneği", Bursa, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24/02, (2015), 13- 71, Valerie J. Hoffman, *The Essentials of Ibadî Islam* (New York: Syracuse University Press, 2012), 57.

⁸⁵ Usûl-i tis'a kavramı için bk.: Ağırkaya, "Hâricî ve İbâzî Literatüre Dair", 682.

“velâyet ve berâet”, “emri bi'l ma'rûf nehyi ani'l-münker”, “v'ad-va'îd”, “el-menzile beyne'l-menzileteyn”, “lâ menzile beyne'l menzileteyn ve “esmâ ve ahkâm”.⁸⁶

Bu konular, İbâdiyye'yi ele alan kelâmcı ve makâlât yazarları tarafından kritik edilip tartışılan temel başlıkları oluşturmaktadır. İbâdiler bu konularda mezhepsel savunmalarını/apolojilerini ortaya koyarken mezhebin fikrî temellerini de oluşturmuşlardır. Söz gelimi Mu'tezile inanç esaslarını kendi içinde tutarlı bir sistem halinde beş madde ile özetlemiş, diğer tüm görüşlerini de bu beş esasa dayandırmıştır. İbâdiler de aynı bu şekilde inanç esaslarını belli temellere dayandırmak istediler ve yukarıda zikredilen dokuz esas bir “âmentü” kabul etmişlerdir. Bu esaslara bakıldığında usulü'd-dîn olarak adlandırılan inanç esaslarında İbâdiyye ile Mu'tezile arasında büyük bir farkın olmadığı görülmektedir.⁸⁷ Kuvvetle muhtemel bunun sebebi, Emevîler'in benimsediği yahut müdafaa ettiği dinî anlayışa karşı İbâdiyye ve Mu'tezile'nin aynı cenahta bulunup birbirlerine fikrî olarak yakınlaşmalarıdır. Bu noktada İbâdî kelâmının Mu'tezile kelâmına yakınlaştığı temel konulara şunlar örnek verilebilir: Allah'ın sıfatları, halku'l-Kuran, rü'yetullah.⁸⁸ Diğer kelâmî ve fikhî konularda ise İbâdiyye, Ehl-i Sünnet'e daha yakındır.⁸⁹

⁸⁶ Tebğürin b. İsa el-Meşûfî, *Usulu' d-din*, thk. Venis Tahir Amir (Umman: Daru' l-Cil el-Vâ'id, 2005), 74.

⁸⁷ Metin Yıldız, İbâdiyye'nin Temel İnanç Esasları: el-Usûlu't-Tis'a (Dokuz İlke). *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2018), 294.

⁸⁸ Ammâr et-Tâlibî, *Arau' l-Havâric el-Kelâmiyye*, 1/140.

⁸⁹ T.Lewicki, *Dirâsât şemal İfrikîyye*, çev. Ahmed Bumezku (Epub:Müessesstü Tavelet el-Fikriyye, 2006), 2/29; Harun Yıldız, “İbâdîlik Araştırmalarında Önemli Bir İsim: Tadeusz Lewicki”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 10/1 (2015), 57; Krzysztof Kościelniak, The contribution of prof. Tadeusz Lewicki, (1906–1992) to Islamic and West African studies, *Analecta Cracoviensia*, 44 (2012), 241.

4. Kuzey Afrika'daki İbâdîler ile Diğer İbâdîler Arasındaki Kelâmî İhtilaflar

Genel olarak Kuzey Afrika İbâdîliği mezhebin diğer kolları ile aynı kelami bakış açısına sahiptir. İbâdî kaynaklar taranırken en çok göze çarpan ve mezhep içi tartışma veya ayrışmaya sebep olan başlıca kelâmî konular Halku'l-Kur'ân, Allah'ın rıza ve gazap etme (السخط) sıfatları mevzusudur. Mağrib'de bulunan İbâdî âlimlerden Nasr b. Süceymân en-Nefûsî, Hac mevsiminde Umman'dan birkaç âlimle görüşmüş, onlara Rıza ve Suht meselesini sormuştur. Ummanlı âlimler bunların fiil olduğunu söylemişlerdir. Nefûsî, onlara halku'l-Kur'ân meselesini de sormuş, Ummanlı âlimler de Kur'ân'ın gayrı mahlûk olduğunu söylemişlerdir. Şemmâhî bu rivayet hakkında şunları söylemektedir: “Bu olay bize gösteriyor ki Meşrik ve Mağrib'te bulunan Vehbîler'in çoğunluğu, Rıza ve Suht'un Allah'ın fiilleri olduğu konusunda icma etmişlerdir. Aynı grup Kur'ân'ın mahlûk olduğu konusunda da ittifak halindedir. Fakat Umman'da bulunan bazı İbâdîler Kuran'ın mahlûk değil kadîm olduğunu savunmuşlardır. Ayrıca Kuzey Afrika'da yer alan bazı İbâdîler Rıza ve Suht konusunda da ihtilaf etmişlerdir.”⁹⁰

Bu diyalogdan kelâmla ilgili iki meselenin tartışma konusu olduğu anlaşılmaktadır. Birinci tartışmalı mesele Allah Teâlâ'nın memnun olması ve kızması (Rızâ ve Suht) konusudur. Müslümanlar aralarında Rıza ve Suht'un Allah'ın zâtî sıfatlarından olduğu veya Allah'ın fiillerinden olduğu konusunda ihtilaf ortaya çıkmıştır. İkincisi halku'l-Kuran meselesidir. Bu mesele tarihte fikrî ve fiilî pek çok tartışma, çekişme ve buhranlara sebep olmuştur. Umman'da yer alan ilk İbâdîler Kuran'ın kadîm olduğunu savunmuşlar; ancak daha sonraki dönemlerde Mağrib

⁹⁰ Şemmâhî, *es-Siyer*. 2/177.

İbâdîleri gibi onlar da Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmişlerdir.⁹¹

İbâdîler arasında kader ile alakalı bazı tartışmalar da bulunmaktadır. Bazı İbâdîler, bu konuda Kaderiyye gibi düşünmektedir. Örneğin Hamza el-Kûfî, Hâris b. Mezîd el-İbâdî, Atiyye el-Horâsânî⁹² gibi İbâdîler, insanın fiilini kendisinin yarattığını söylemektedirler. Fakat Vehbiyye İbâdîlerinin çoğunluğu Sünnî anlayışa benzer şekilde “insanın fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını ve insanın fiili kesbettiği” görüşündedir.⁹³

Tartışma yaşanan diğer bir mesele ise velâyet ve berâettir.⁹⁴ Bu konuda ortaya atılan bazı görüşler şöyledir: Abdurrahman Ebu el-Mûsir (الموسر) el-İbâdî'ye göre bütün insanlar velâyet ehlidir. Bu görüş İbâdîlerin genel kabulüne aykırıdır. Velâyet ve berâet konusuna örnek bir mesele vuku bulmuştur. Kuzey Afrika'da Abbâsîler'e karşı hilâfet iddiasıyla isyan eden Hâris ile yardımcısı Abdülcebbâr yan yana ölü bulundu. Ölen bu iki kişinin ellerinde kanlı kılıçlar vardı. İbâdîler önce bu iki kişinin birbirini öldürdüğünü düşünüp, kimin diğerini daha önce öldürdüğünü bilmedikleri için Hâris yahut Abdülcebbâr'dan hangisini dostları içinde (velâyet) hangisini hasımları içinde (berâ'et) değerlendirecekleri yahut bir karar vermeden durma (vukuf) konusunda tartıştılar.⁹⁵

“Sübûtu'l-hucce” meselesi İbâdîler arasında tartışmalı olan diğer bir meseledir. Bu, insanın İslâm'ın hükümleriyle hangi koşullarda mükellef olacağı meselesidir. Örneğin Hz. Peygamber'in davasından haberi olmayan bir Mecûsî'yi bir Hristiyan'ın Hristiyanlaştırması konusunda

⁹¹ Ca'birî, *Alâkâtu Umman*, 40, 41.

⁹² *Mu'cemu a'lâmi'l-İbâdiyye (kismu el-meşrik)*, 397.

⁹³ Nâmî, *Dirâsât 'ani' l-İbâdiyye*, 195, 196.

⁹⁴ İbâdîlikte velâyet ve berâetle ilgili bk.: Ağırkaya, “Hâricî ve İbâzî Literatüre Dair”, 686-88.

⁹⁵ Şemmâhî, *es-Siyer*. 1/120.

İbâdîlerin bazıları; “Hz. Peygamber’in daveti kendisine ulaşmayan Hıristiyan, Müslüman sayılır. Çünkü Hz. Peygamber’in dine çağrısı ona ulaşmamıştır. Ancak Hıristiyanlığı kabul eden kişi ise kâfirdir.” demişlerdir.⁹⁶ Anılan bu tartışmadaki tutarsızlık, Hz. Peygamber’in davetine ulaşamayan Hıristiyan’ın, Müslüman kabul edilmemesi ve aynı Hıristiyanın davetini kabul eden Mecûsînin Müslüman kabul edilmesidir. Yukarıda kısaca değinilen itikadî konular İbâdîler arasında en çok tartışılan ve üzerinde uzlaşma sağlanamayan temel başlıklardır.

Sonuç

İbâdiyye İslam’a nispetinde sakınca olmayan bir mezheptir. Yani mezhebi, gulât-ı Şî‘â gibi heretik-bid‘at ehli bir mezhep kabul etmek isabetli bir görüş değildir. Fikri olarak Haricîlikten doğan, itikatta Mu‘tezile’den; fıkhıta Sünnîlik’ten beslenen, pek çok konuda, özellikle politik konularda kendine mahsus görüşleri olan bir mezheptir. İtikadî ve zihni yapı bakımından Kuzey Afrika İbâdîliğinin diğer İbâdî gruplardan ciddi bir farkı yoktur. Kuzey Afrika İbâdîliğinin araştırmaya değer olan en dikkat çeken yönü ise temelde diğer İslam mezheplerinden özelde ise Haricîlerden farklı olan siyaset görüşü ve siyaset pratikleridir.

İbâdiyye’nin kelâm düşüncesinde Mu‘tezile ve Hâriciyye arasında bir yerde bulunduğunu söylemek mümkündür. İbâdîler kendi varlıklarını devam ettirebilmek için siyasî zekâlarını kullanarak zaman geçtikçe ortaya çıkan farklılıklara uyum sağlamayı başarabilmişlerdir. Tarih boyunca birçok sorun yaşamış ve birçok bölgeye dağılmış olmalarına rağmen İbâdîler fikri olarak bir bütün halinde kalmaya muvaffak olabilmişlerdir. Böylece onlar bazı Şîi fırkalar gibi kendi içlerinde çok büyük parçalanmalar yaşamamışlardır. Günümüzde İbâdîler Cezayir, Umman,

⁹⁶ Nâmî, *Dirâsât*, 195.

Tanzanya, Libya ve Tunus gibi bölgelerde farklı siyasî otoriteler altında olmalarına rağmen aynı fıkıh ve akaid kaynaklarını kullanmaktadırlar. Aralarında küçük birtakım ihtilaflar bulunsa da bunların parçalanmaya yol açacak nitelikte olmadığını ifade etmek gerekir.

Kaynakça | References

- Ağırkaya, Güven. “Hâricî ve İbâzî Literatüre Dair Bir Kavram Tespit Denemesi”. *Eskiye* 47 (Eylül 2022), 663-692.
- Ağırkaya, Güven. *Tefsirde Hâricî-İbâzî Yorum (Himyânu'z-zâd Örneği)*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2022.
- Abbâsi, Semîhe. *et-Tefkîrû'l-akedî inde el-İbâdiyye min hilâli sîreti Şebîb b. Atiyye el-Umânî*, Tunus: Tunus üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Abdulkâfî, Ebû Ammâr. *el-Mûceẓ ('Ârâ'u'l-Havârici'l-Kelâmiyye)*, thk. Ammâr et-Tâlibî, Cezayir: Vizâratü's-Sekâfe, 2013.
- Abdürrazık, Mahmud İsmail. *el-Havâric fi biladi'l-Mağrib hatta muntasaft'l-karni'r-râbi'l-hicrî*, (Fas: Daru' s-Sekâfe, 1985.
- Alyân, Muhammed Abdulfettah. *Neş'etü'l-herketi'l-İbâdiyye fi'l-basra ve münâkaşatü da'vâ t'esîsi Câbir b. Zeyd lehâ ve 'alâketuhâ bi'l-Havâric*, Kahire: Dâru'l-Hidâye, 1994.
- Amat, Charles. *Le M' zab et les M' zabites*, Paris: Challamel, 1888.
- Ebü'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed b. Salim Amidi, *Ebkarü'l-efkar fi usuli'd-din*, thk. Ahmed Muhammed Mehdi, Kahire : Darü'l-Kütüb ve'l-Vesaiki'l-Kavmiyye, 2002.
- Muhammed b. Yusuf Eттаfeyyîş, *Şerhu Akîdeti't-tevhîd*, thk. Mustafa b. Nasır Vînten (Gerdaye: Neşru Cem'ıyyeti't-Turâs, 2001).
- Bağdâdi, Ebu Mansûr Abdülkahir. *el-Fark beyne'l-fırak*, thk: Muhammed Osman el-Hişt, Kahire: Dâr İbn Sînâ, ts.
- Bahmani, Muhammed. *el-İbâdiyye fi'l-Mağribi'l-Evsat min bidayeti in-tişâri'l-mezhep ila nihayeti'd-devleti'er-Rüstemiyye, 160/777-296/909*, Cezayir: Cezayir Üniversitesi 02, Sosyal Bilimler Fakültesi, Lisans Tezi, 2011.
- Begduri, Megrin b. Muhammed, *Siyer meşâih Nefuse*, Thk. Tevfik Ayyad eş-Şekrûni, Epub: Müessestü Tavelet el-Fikriyye, 2009.
- Behhâs, İbrahim. "Şurûtu'l-İmame inde'r-Rüstemiyyîn", *Mecelletü'l-vehat li'l-buhus ve'd-dirâsât*, Gardâye, 18 (2013), 229-233.
- Behhâs, İbrahim. *ed-Devletü'r-Rüstemiyye* (Gerdaye: Cemiyetü't-Turâs, 1985), 79.
- Belhâc, Nasır. *el-Mecmû'âtü'l-İbâdiyye fi şemâli İfrikyâ min hilâli kü-tübî'n-nevâzil*, *el-Vâdî Üniversitesi*, ts.
- Bu'acîle, Neciyye el-Werrîmî. *el-İslâmu'l-Hâricî*, Beyrut: Daru't-Talîa, 2006.
- Ca'bîrî, Ferhat b. Ali. *el-Bu'dü'l-hadârî li'l-akîdeti'l-İbâdiyye*. Gerdaye: Cem'ıyyetüt't-Turâs, 1991.
- Cuperly, Pierre. *İnteroduction a l'ctude de L'İbasdisme et de sa theologie*, Alger: OPU, 1984.

- Cürçânî, Seyyid Şerîf. *Şerhü'l-mevâkıf*, çev. Ömer Türker, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Çakan, İsmail Lütfi. "Câbir b. Zeyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/537-538.
- Çınar, Bayram. "Bir Ödül-Ceza Teorisi Olarak Kesb Kuramı". *Dicle İlahiyat Dergisi XXV / 2* (Ocak 2023) 468-494.
- Dalkılıç, Mehmet. Geçmişten Günümüze Kuzey Afrika'da Mezhep Tartışmaları ve Günümüze Yansıması, *İÜİFD* (2007), 85-96.
- Delile Hübzi, *el-Ârâü'l-keîâmîyye li Ebî Yakub el-Vercelânî*, Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Dercînî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Saîd b. Süleymân et-Temicârî. *Tabakâtü'l-meşâih bi'l-Mağrib*, thk. İbrâhim Tallây, Constantine: y.y.1397/1977.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- Şâfiî, Hesên Mahmud. *el-Medhal ila dirâseti ilmi'l-keîâm*, Pakistan: İdaretu'l-Kuran ve el-ulûm el-İslâmîyye, ts.
- Grand' henry, Jacques. *Les Parlers Arabes De La Région Du Mزاب*, Leiden: Brill, 1976.
- Hamet, İsmâîl. *Les musulmans français du Nord de l'Afrique*, Paris: Librairie Armand Colin, 1906.
- Hârisî, Sâlim b. Humeyd b. Süleyman. *el-'Ukûdü'l-fiddiyye fi usûli'l-İbâdiyye*, Maskat: Vizaretü't-Türâs ve's-Sekâfe, 2017.
- Hicâzî, Abdurraman. *Tetavvuru'l-fikri't-terbevi inde'l-İbâdiyye fi şemali İfrikya*, Beyrut: el-Mektebe'l-Asriyye, 2000.
- Hoffman, Valerie J. *The Essentials of Ibadi Islam*, New York: Syracuse University Press, 2012.
- Huart, Clément. *Littérature arabe*, Paris: A.Colin, 1902.
- İbn Hevkel, *el-Mesalik ve'l-memalik*. Liden: Matbaat Liden, 1873.
- Kabil, Abdulhey Muhamed. *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-keîâmîyye*, İskenderiye: Daru'l-Vefa, 2015.
- Kılavuz, Ulvi Murat. "Kuzey Afrika İbâzî Akidesi: Cenâvünî Örneği", Bursa, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24/02, (2015), 13- 71.
- Koca, el-Munsıf. *Tarihü'l-İbâdiyye ed-Dini ve's-Siyasî*, Tunus: ed-Daru't-Tunusiyye li'l-Kitab, 2014.
- Koşcielniak, Krzysztof. The contribution of prof. Tadeusz Lewicki, (1906–1992) to Islamic and West African studies, *Analecta Cracoviensia*, 44, (2012).
- Lewicki, Tadeusz. *Dirâsât şemal İfrikîyye*, çev. Ahmed Bumezku, (Epub:Müessestü Tavelet el-Fikriyye, 2006.

- Lewicki, Tadeusz. *el-Mu' arrihûna' l-İbaiyyûn fi İfrikiya' ş-şemaliyye*, çev. Mahir Cerrâr, Rima Cerrâr, Epub: Müessestü Tavelet el-Fikriyye, 2007.
- Lewicki, Tadeusz. *Tesmiyetü Şüyühi Cebel Nefüse ve kuraohm*, çev. Abdullah Zaru, Epub: Müessestü Tavelet el-Fikriyye, 2006.
- Madelung, Wilferd. *Some Reflexions on the Origins of the Ibâdiyya and Zaydiyya, L'ibadisme dans les sociétés de l'Islam médiéval*, ed. Cyrille Aillet Berlin: De Gruyter, 2018.
- Merrâkuşî, İbn Üzâre. *el-Beyânu'l-Muğrib fi ehbari'l-Endelûs ve'l-Mağrib*, thk. J. S. Colan, Elivi Brovensal, Beyrut: Daru' s-Sekâfe, 1983.
- Melşûtî, Tebğurîn b. İsa. *Usulu' d-din*, thk. Venis Tahir Amir, (Umman: Daru' l-Cîl el-Vâ'id, 2005.
- Mezhûdî, Mes'ûd. *Cebel Nefuse fi'l-asri'l-vâsit*, (Umman: Mektebetü'd-Dâmirî, 2010.
- Mezzâtî, Ebu'r-Rebi' Süleyman b. Yehlef. *et-Tuhafu'l-mahzûne fi icma' i'l-usûli'ş-şer'iyye ve me'ânihâ*, thk. Hamza buma'kel, Gardâye: Cem'iyyetü't-Türâs, 2017.
- Mısri, Abdurrahman Ebû'l-Kasım. *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib*, Kahire: Mektebetü's Sekafeti' d-Diniyye, 2004.
- Muammer, Ali Yahya. *el-İbâdiyye beyne' l-fıraki'l-İslamiyye*, Gardaye: Cem'iyyetü't-Türas, 2003.
- Nâmî, 'Amr Halife, *Dirâsât ani'l-İbâdiyye*, Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.
- Nâsır, Muhammed. *Menhecü'd-da've inde' l-İbâdiyye*, Cezayir: Dâr Nâsîr, 2008.
- Nesefî, Ebu'l-Muin Meymun b. Muhammed. *Tebisiretü'l-edille fi usuli'd-din*, thk. Muhamed hâmid el-Enver İsa, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 2011
- Özdemir, Ahmet. İbâdiyye'nin Erken Dönem Hadis Kaynakları, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/36 (Aralık 2020), 525-556.
- Özdemir, Ahmet. *İbâdiyye' nin Ana Hadis kaynağı Rebi' b. Habib' in Müsnedi*, Şırnak: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Piesse, Louis. *Itinéraire historique et descriptif de l'Algérie, comprenant le Tell et le Sahara*, (Paris: L. Hachette, 1868.
- Sellâvi, Şihabeddin Ahmed. *el-İstiksa li ahbâri düveli' l-Mağribi'l-aksâ*, Kazablanka: Daru' l-Kitap, th.
- Semînî, Abulaziz. *Meâlimu' d-din*, Maskat: Vizaretü't-Türasi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1986.

- Söylemez, Mehmet Mahfuz. Afrika' da Kurulan İlk İslâm Kentlerinden: Tihert, Çorum, ÇEVİD, 10/1, (Bahar 2015).
- Şehristani, Abu'l-feth Muhammed Abdu'l-Kerim. el-Milel ve'n-nihal, thk: Ahmed Fehmi Muhammed, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- Şemmâhî, Ebû'l-Abbas. Kitâbü's-siyer, Kahire: el-Matbaa' l-Bârûniyye, 1301.
- Usfuri, Halife b. Hayyât. Tarihu Halife bin Hayyat, thk. Ekrem Ziya el-'Ömerî, (Beyrut: Müessesetü' r Risâle, 1397.
- Vehîbî, Muslim b. Salim. el-Fikrû'l-akedi inde'l-İbâdiyye, Sib: Mektebetu'd-Dâmirî, 2006.
- Van Ess, Josef. Ilmu'l-Kelam ve'l-mücteme', çev. Sâlime Sâlih, Köln: Dâu'l-Cemel, ts.
- Wahl, Maurice. L' Algérie (4e édition, mise à jour par Augustin Bernard), Paris: Felix Alcav, 1903.
- Yıldız, Harun. İbâdîlik Araştırmalarında Önemli Bir İsim: Tadeusz Lewicki, İslâmî İlimler Dergisi, 10/ 1, (Bahar 2015).
- Yıldız, Metin. "Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi". *Kader* 16/2 (2018), 294-318.
- Yıldız, Metin. İbâziyye'nin Temel İnanç Esasları: el-Usûlu't-Tis'a (Dokuz İlke). BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 16/ 2 (2018).
- Zînî, Muhammed Abdurrahim. 'Amr b. Obiyed ve' l-usûlü'l-hemse, dirâse mükârene beyne fikri'l-M'utezile ve' l-İbadiyye, Umman: Mektebetu'l-Anfâl, 2007.
- Ziriklî, Hayrüddîn b. Mahmûd. el-A'lâm, Beyrut: Dâru' l-İlmi li' l-Melâyîn, 2002.